

УДК 008

Алексійчук Ганна

СПОСОБИ ТА ФОРМИ ВИРАЖЕННЯ ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ЧАРІВНІЙ КАЗЦІ

У статті на основі наукової інформації із потрактування феноменів «час», «чарівна казка», «хронотоп» окреслено основні характеристики та розуміння часу в казці як жанрі фольклору. Зокрема, проаналізовано способи та форми вираження часу в українській чарівній казці.

Ключові слова: чарівна казка, час, хронотоп.

Алексейчук А.

СПОСОБЫ И ФОРМЫ ВИРАЖЕНИЯ ВРЕМЕНИ В УКРАИНСКОЙ ВОЛШЕБНОЙ СКАЗКЕ

В статье на основе научной информации из трактовки феноменов «время», «волшебная сказка», «хронотоп» очерчены основные характеристики и понимания времени в сказке как жанре фольклора. В частности, проанализированы способы и формы выражения времени в украинской волшебной сказке.

Ключевые слова: волшебная сказка, время, хронотоп.

Aleksiychuk H.

METHODS AND FORMS OF EXPRESSION OF TIME IN UKRAINIAN FAIRY TALE

On the ground of scientific information from the interpretation of phenomena «time», «fairy tale», «chronotope» outlined the main characteristics and understanding of time in the tale like the genre of folklore, in particular, analyzed the methods and forms of expression of time in Ukrainian fairy tale are specified in the article.

Key words: fairy tale, time, chronotope.

Однією з базових категорій словесного мистецтва є художній час. Будучи безпосередньо пов'язаним із художнім простором та утворюючи разом з ним таку категорію, як хронотоп, він відіграє

важливу роль в архітектоніці народного художнього твору. Одним із таких жанрових різновидів, у яких цікаво простежити форми вираження часу, є народний наратив, і зокрема – чарівна казка, яка відкриває нам цілком реальну картину для розуміння ціннісно-сміслових засад та світоглядних уявлень українського народу.

Світ народної казки близький людині. Він створюється в її свідомості як «своє» оточення, а також є специфічною мікросхемою Всесвіту, вираженою в людському бутті.

Мета статті – дослідити способи й форми вираження часу в українських чарівних казках та на їх основі виокремити деякі характерні ознаки світогляду українців.

Варто розпочати з того, що художній час є корелюючою, базовою основою для створення універсальної моделі світу, яка своєрідно варіюється у текстових структурах різних фольклорних жанрів, пристосовуючись до специфіки їхнього побутування. З одного боку, форми та способи вираження часу та простору мають спільні особливості, які притаманні всім фольклорним і літературним жанрам, а з іншого, як вважає О. Олійник, – «кожен твір має свою конкретну реалізацію часу та простору, їх унікальну пропорцію, утворюючи власний хронотоп» [4, с. 94], прикладом чого виступає чарівна казка.

Також необхідно зауважити, що поняття часу в чарівних казках набуває дещо відмінного значення, ніж у творах інших жанрів, та перебуває в межах міфологічного світогляду, оскільки важливою передумовою перетворення міфу в казку, який має обрядову основу, був розрив безпосередніх зв'язків міфу з ритуальним життям племені. Відміна специфічних обмежень на розповсюдження міфу давали змогу оповідачеві прикрашати міф вигадками, священна частина тексту опускалася, а більше уваги приділялося побутовим стосункам героїв, коли час і місце героїв не визначалося. Окрім того, чарівні казки були складені набагато пізніше, ніж архаїчні казки про тварин, вже за межами первісної культури. У чарівних казках фантастика відірвана від конкретних племінних вірувань, у них створюється умовна поетична міфологія з художньою часопросторовістю [7, с. 579], тобто в казці історичність та хронологія як такі відкидаються.

Що ж стосується опису в чарівній казці конкретного хронотопу, то зазвичай казкове місце є позачасовим та знаходиться «у тридесятому царстві», «за високими горами», «за глибокими морями»). Час як такий не вказується, не повідомляється, скільки часу про-

йшло між вказаними подіями (наприклад, скільки часу герой пробув у дорозі). Часові періоди часто підміняють один одного, коли служба героя або подорож, яка триває роками, в казці описується як за кілька днів.

Обмеження в часі має і вік казкового героя, який може рости «не по днях, а по годинах», досягнувши певного моменту зрілості, а потім вік його лишається незмінним, оскільки робиться акцент на кульмінації сюжету чарівної казки, тобто описується битва героя з чудовиськом, порятунок красуні, віднайдення чарівних речей, уникаючи розповідей про подальший фізичний розвиток героя, який апіорі є статично сформованим психологічно та фізично. Наприклад, у казці «Котигорошко» говориться, що жінка, з'ївши горошинку, народила сина, якого назвали Котигорошком, і ріс він не по днях, а по годинах. «Росте та й росте той син, як з води, – не багато літ, а вже великий виріс» [9, с. 92].

Розглядаючи поняття часу, доречно звернутися до концепції Юрія Лотмана [3] про сукупність певних подій, зокрема – й переміщення персонажа через межу семантичного поля, яке визначається культурою, в якій він перебуває. Саме вона визначає належність певних епізодів з сюжету відповідно до подій або ж не-подій, проте і на локальному рівні можна простежити поєднання подій у єдину подію, коли менші події замовчуються. Однак один конструкт події може розгорнутися на кілька сюжетів. Власне, перше твердження ми зазвичай і спостерігаємо в чарівній казці, коли дрібні деталі опускаються, увага зосереджується на головних подіях, наприклад, побудова композиції на просторовому переміщенні героя, тобто зберігається тільки факт відправлення героя в дорогу, на чому побудована не лише чарівна казка, за словами Володимира Проппа, але й романи та епопеї, як «Дон-Кіхот» або ж «Одіссея». Також він говорить про перестрибування казки через момент руху, який ніколи не описується детально, обмежившись кількома зауваженнями, суть яких полягає у тому, що у казках простежується відмова від опису шляху, тобто герой ніби миттєво перелітає через простір і опиняється в бажаному місці [5, с. 57].

Однією з форм вираження часу в казці виступає традиційно усталена формула, за допомогою якої будується оповідь, крім того, у чарівній казці їх кількість надзвичайно велика. Л. Дунаєвська, проаналізувавши дослідження румунського вченого Н. Рошияну, визнає, що визначені ним види казкових формул (ініціальні, медіальні та фінальні), можуть бути застосовані і до системи україн-

ського фольклору. Зокрема в хронологічних ініціальних формулах, що застосовуються на початку твору, зазвичай робиться посилання на минулий час, щоб створити передумову для формування розповіді («Одного разу, а було це дуже давно, жив собі чоловік...», «Колись давно жили собі...», «Було це ще за старих часів...», «Жили були два брати...»), те ж саме частково ми простежуємо й у фінальних формулах («І стали вони жити-поживати, добра наживати», «І я там був, мед-пиво пив») для цілісного завершення сюжету. Тобто казка є цілісною самостійною структурою, яка не розрахована на опис майбутнього часу, а її межі (початок та кінець) обрамлені використанням часових форм минулого часу, коли кульмінація казки є невизначеною щодо часових характеристик, проте кожна казка існує для нас тут і тепер [2].

У системі міфологічних координат часу, як і простору, досягнуто певні дотикові точки (часові межі), що вважаються небезпечними, пороговими, одним із яких є час опівночі. Міфологізований опис опівнічного часу висвітлює нам чимало варіантів розвитку містичних або ж потойбічних пригод, поєдинків і подій. Наприклад, у казці «Іван – мужичий син» саме в цей час відбувається битва головного героя зі змієм на мідному мості, який, своєю чергою, уособлює межу між світами. «Став під мостом: опівночі чує – земля за дванадцять верст гуде, листя на дубах опадає. Це вже найстарший змії летить на тому коні, що жар може їсти, а полум'я пити» [9, с. 116]. Також північ, зважаючи на її сакральний характер у фольклорі, може виступати ще й надприродною часопросторовою межею, як це показано в казці «Козак Мамарига»: «Тут вийшли з торбинки слуги, взялися до роботи. А козак Мамарига ліг собі осторонь і спочиває. Ще й півночі не пройшло, а вже дуб зрубаний, коріння викорчуване, а скарб витягнений. А слуги знов у торбинці поховалися» [9, с. 132]. Цікаво й те, що опівночі в чарівних казках цілком імовірно здійснення злочинів та викриття таємниць, щось подібне простежуємо в казці «Залізний вовк», коли опівночі жар-птиця крала золоті груші з царського дерева: «Опівночі мишка розбудила хлопця. Він устав і дивиться: на груші прекрасна золотопера пташка. Поклала собі кошика межі гілки і дзьобиком рве золоті груші» [9, с. 214]. Окрім того, дерево символізує модель всесвіту, верхня частина якого – крона (на якій сиділа пташка) уособлює небесний світ та, як вважає О. Таланчук, «тісно пов'язане з жінками або дівчатами в казковому епосі, тому й не дивно, що головний герой, вирушаючи в похід на пошуки злодійки, повертається з наречен-

ною» [8, с. 10]. Зокрема, ще з часів первісної міфології опівнічний час у різних культурах розуміється як такий, коли потойбічні сили виходять на поверхню.

Розглядаючи категорії часу в українській народній чарівній казці доречно виокремити гіперболізацію як один зі способів його вираження. Адже досить часто в казковому епосі перешкоди та фантастичні завдання на шляху героя виконуються не без допомоги чарівних істот, і до того ж за надзвичайно короткий термін, як правило – за ніч, коли казкові помічники застосовують магичні сили. Наприклад, у казці «Царівна-жаба» жаба як дружина найменшого сина протягом ночі виконувала різні завдання царя. «Він ліг, заснув, вона взяла козушок жаб'ячий з себе скинула, вийшла надвір, гукнула, свиснула – тут де не взялись дівчата-служниці, виткали рушники, гарно орлів понашивали і віддали їй... Прокидається Іван-царенко – аж такі рушники, що він ще й не бачив таких зроду...» [9, с. 178]. Або ж в казці «Яйце-райце» зачарована зміїна дочка допомагає герою врятуватись від загибелі, виконуючи завдання своєї матері-змії: «Щоб ти за одну ніч отой луг викорчував, зорав, пшениці насіяв, вижав її, в скирти склав і щоб в ту ніч з тієї самої пшениці мені паляницю спік: поки я встану, щоб вона на столі лежала...» [9, с. 228] або: «Щоб ти оту гору розкопав і щоб туди Дніпро йшов, а коло того Дніпра побудуй комори: щоб байдаки туди приставали й щоб ти ту пшеницю продав на байдаки. Як устану рано, то щоб все було готове!» [9, с. 229] чи: «Щоб ти цю ніч спіймав золотого зайця й раненько щоб приніс мені в хату» [9, с. 229]. Та й взагалі, праця ще здавна була головним чинником у вихованні українців, адже знання і мудрість здобуваються перш за все у труді, тому цілком очевидно, що герої після виконання надзвичайних завдань здобувають собі всі блага.

Беручи до уваги вищезазначені факти, варто також звернути увагу на ініціальний час як одну з форм вираження часу в чарівній казці. Адже долаючи перешкоди, герой перебуває певний час у міфічному просторі, або ж зовсім переходить по той бік, доки не пройде всі випробування. Протягом цього часу він знаходиться на межі між життям та смертю, після чого символічно воскресає, здобувши надзвичайну силу, красу і таємничі знання. Досить ілюстративний приклад ми зустрічаємо в казці «Ох», де найменший син три роки був наймитом Оха, доки не став настільки гарним та працьовитим, що його навіть не розпізнав батько. «Ох звелів носити дров, поклав на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова.

Згорів наймит! Ох тоді взяв попільець, по вітру розвіяв, а одна вуглина і випала з того попелу. Ох тоді її сприснув живущою водою, – наймит знов став живий, тільки вже моторніший трохи. Ох знову звелів наймиту дрова рубати; той знов заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попільець по вітру розвіяв, вуглину сприснув живущою водою – з того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні здумать, ні згадать, хіба в казці сказать» [9, с. 246]. Подібні мотиви помітно і в казці «Летючий корабель», коли найменшого сина, що пройшов за певний час всі випробування, ніхто не може впізнати: «А дурень такий став, що його й не пізнаєш: одежа на ньому так і сяє: шапочка золота, а сам такий гарний, що й не сказати!» [9, с. 212]

Також у деяких казках простежуємо вираження часу через опредметнення, тобто вимірювання певного часового проміжку кількістю речей, яких вистачить для подорожі герою. Наприклад, у казці «Котигорошко» шлях героя від потойбіччя на «той світ» вимірюється кількістю їжі, якої має вистачити грифу в дорогу: «Взяли вони шість кадовбів м'яса та шість кадовбів води, сів Котигорошко на грифа, – полетіли. Летять та й летять» [9, с. 104]. Вимірювання часу за кількістю вживаної (будь-ким) їжі наштовхує на думку про її ошадливе дозування та добування важкою працею. Мабуть, мрії про легший спосіб забезпечення себе і родини їжею й породило казки про скатертини-самобранки, молочні ріки, кисельні береги.

Цікаво те, що в деяких сюжетах чарівних казок концепт часу використовується як засіб вираження фізичної сили героя. Наприклад, у казці «Котигорошко» головний герой закинув булаву в небо на дванадцять діб, щоб перевірити її на міцність, а сам заснув: «Та й ліг. На тринадцяту добу летить та булава! Збудив його батько, він схопився, підставив пальця, булава як ударилась об нього, так і розскочилась надвоє» [9, с. 93]. Або ж в казці «Іван – мужичий син» герой перевіряв на міцність палицю, закинувши її в небо на три доби: «Він підкинув угору – сам ліг на три доби спать. Прокинувся, чує – палиця гуде. От підставив він середній палець – палиця вдарилась і на півтора аршина в землю вбилась» [9, с. 112]. Окрім того, закинутий вгору предмет набуває сакрального змісту, ніби символічно з небесного світу предків приносить для свого володаря надзвичайну силу, а сон можемо віднести до одного зі способів вираження ініціального казкового часу. Адже в казці «Летючий корабель» головний герой також, прокинувшись, помітив корабель з незвичайними властивостями: «От увійшов у ліс, підійшов до дерева, цюкнув сокирою, упав

ниць та й заснув. Спав, спав... Дурень прокинувся, коли гляне – аж стоїть корабель: сам золотий, щогли срібні, а паруси шовкові так і понадимались – тільки летіти!» [9, с. 203] У казці «Ох» головний герой кожного разу впадав в сон, коли Ох його спалював, а потім оживляв цілющою водою, після чого «...з того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що ні здумать, ні згадать, хіба в казці сказать» [9, с. 246]. Також у казці «Телесик» протягом часу, коли дід з бабою спали, деревина перетворилася на хлопчика після тривалого її колісання в колісці: «Встають уранці – аж з тієї деревини став синок маленький» [9, с. 81], що можна вважати реліктом імітативної магії, зважаючи на факт збереження в чарівних казках історично найдавніших традицій.

З іншого боку, проаналізувавши сюжети деяких казок, помітно, що поняття часу використовується також для виміру шляху героя. Наприклад, в казці «Іван – мужичий син», головний герой разом із паничами змагався, хто далі закине палицю, вимірюючи при цьому шлях не відстанню, а часом прибуття до необхідного об'єкту: «Кинув один палицю по шляху вперед. Їдуть день, їдуть другий – палиці нема... На третій день бачать – лежить. Кинув другий. Їдуть день, їдуть два, їдуть три – палиці нема... Найшли аж через тиждень. Кинув Іван – мужичий син. Їдуть один тиждень – нема палиці, другий і третій тиждень – нема палиці» [9, с. 114], що показує нам гіперболізовану силу головного героя.

Важливою ознакою просторової структури хронотопу чарівних казок є їх антитезова структура: від суперечки звичайних людей до боротьби надзвичайних сил. Усвідомленням протидіючими сторонами свого просторового (територіального) положення підкреслюється драматизм, закладений у цьому масиві казок, відповідно і більш вищий рівень їх розвитку. Тому доречно виокремити позитивний та негативний час у контексті психологічного сприйняття героями подій. До першого можемо зарахувати періоди життя героїв казки, пори дії добрих духів, «добрий час», тоді коли негативний час характеризується смертю героя, тимчасовим зупиненням часу, порою дії злих духів, боротьбою героя проти надприродної істоти (змія або чарівника), «лиха година».

Таким чином, стає цілком очевидним факт існування в чарівній казці декількох інтерпретацій і розумінь часу: художній час, ініціальний час, позитивний та негативний час, та казковий час загалом зі своєю специфічною структурою. Водночас під час дослідження ми виокремили декілька способів і форм вираження часу в укра-

їнській чарівній казці, що сформувались на основі психологічних ознак українського характеру (хорообрість, працьовитість, передбачливість, кмітливість, демократичність, героїзм).

Зважаючи на те, що більшість чарівних казок, на думку В. Я. Проппа, породжена в докласовому суспільстві, вони безпосередньо пов'язані із світоглядом, звичаями, обрядами наших далеких предків [5, с. 29]. (До прикладу, сучасності характерне єдине темпоральне мислення і відчужений від людини простір). Українські народні чарівні казки допомагають досягнути міфологічний хронотоп, сформований общинно-родовою формою життя суспільства, підпорядкованого природі, ритуальним і обрядовим традиціям.

Через пізнання цих традицій у народних казках ми підіймаємося до розуміння світоглядних і духовних основ, формуємо лінійне розуміння часу в історичному русі людства. Тому проблема дослідження способів та форм вираження часу в казках загалом і в українській чарівній казці зокрема є актуальною. До сьогодні маємо небагато досліджень, присвячених специфіці української фольклорної моделі часу та простору. Тому перспективним, на нашу думку, повинне стати дослідження, яке буде спрямовне на виявлення нових хронотопних образів не тільки у фольклорній прозі, літературі, а й більш детально – у чарівній казці, з урахуванням національного світосприйняття, національного бачення тієї чи іншої проблеми тощо. Саме це дає нам можливість говорити про існування моделі казкового часу, що має певні національні особливості.

Література:

1. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.
2. Дунаєвська Л. Ф. Українська народна казка / Л. Дунаєвська. – К. : Вища школа, 1987. – 198 с.
3. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. – СПб. : «Искусство», 1998. – 362 с.
4. Олійник О. Методологія дослідження художнього простору у структурі чарівних казок / О. Олійник // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2010. – Вип. 43. – С. 94–100.
5. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – СПб. : СПбГУ, 1986. – 699 с.
6. Рецепт хронотопу в українських народних казках [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=19757&chapter=1>.

7. Слов'янський світ. Ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд та їхніх відлунь у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-слов'ян та інших народів / упорядник О. А. Кононенко. – К. : Асоціація ділового співробітництва «Український міжнародний культурний центр», 2008. – 784 с.

8. Таланчук О. 100 найвідоміших образів української міфології / за ред. О. Таланчук. – К. : «Автограф», Книжковий дім «Орфей», 2007. – 460 с.

9. Українські народні казки : для мол. та серед. шк. віку / [упоряд. та передм. Л. Ф. Дунаєвської]. – 3-тє вид. – К. : Веселка, 1990. – 348 с.